

Comparison of The Meaning of the Letter 'Lām' in Verse 179 of the al-A'raaf Chapter from the Perspectives of Fakhr Razi and Jawadi Amoli*

Hossein Rafiei¹ and Mohsen Habibi²

¹ Level 1 Seminary Student, Seminary of Ayatollah Murtaza Ansari, Tehran, Iran (**corresponding author**). Email: hossein.rafieei2005@gmail.com

² Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: Mohsenhabibi212@gmail.com

Abstract

Interpreters have proposed three meanings for the letter 'lām' in the phrase "*wa laqad dhara'na li-jahannam*" (And certainly We have created for hell; 7: 179): goal, outcome, and secondary goal. This is while theological perspectives have played a role in determining each of these meanings.. Fakhr Razi interprets 'lām' as meaning "goal," drawing on the deterministic view of the Ash'arites in his interpretation of the verse. Ayatollah Jawadi Amoli interprets 'lām' as meaning "outcome" and incorporates the "*Amrun baynal-amrayn*" (a middle course between two extremes) perspective of the Shiite Twelver school in his exegesis. As mentioned, the literary analyses provided are based on the theological approaches of these two exegetes. This study conducts a comparative examination of Fakhr Razi and Jawadi Amoli's views on the meaning of 'lām' in the aforementioned verse. To arrive at the correct meaning of 'lām', the study first explores the views of the exegetes on other verses related to the purpose of creation. It then analyzes the approaches of Fakhr Razi and Jawadi Amoli. Based on this research, the meaning of "outcome" for 'lām' in verse 179 of the al-A'raaf Chapter is found to be correct.

Keywords: Verse 179 of al-A'raaf, meanings of the letter 'lām', the purpose of creation

* Received :2024 February 25 ;Received in revised from: 2024 July 12 ;Accepted :2024 July 28 ; Published online: 2024 November 20

Cite this article: Rafiei, H., & Habibi, M. (2024). Comparison of the Meaning of the Letter 'Lām' in Verse 179 of the al-A'raaf Chapter from the Perspectives of Fakhr Razi and Jawadi Amoli. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 249-269. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.10449.2314>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The meanings of letters in the Arabic language play a significant role in understanding the concept of a sentence. The difference in the understanding of belief-related verses in the Quran often leads to theological disagreements. The letter '*lām*' before "*Jahannam*" in "*wa laqad dhara'na li-jahannam*" (And certainly We have created for hell; 7: 179) is one of those letters that has caused divergent interpretations of the verse and, consequently, differing theological views. Fakhr Razi has interpreted this '*lām*' as meaning "goal," while in contrast, Jawadi Amoli has chosen "outcome" as its meaning. The selection of these meanings by both exegetes is rooted in their respective theological inclinations.

Fakhr Razi's View on the Meaning of '*Lām*'

Fakhr al-Din al-Razi (1420 AH) interpreted the '*lām*' in question as meaning "goal" (vol. 15, p. 408). He then established the Ash'arite perspective on the creation of humanity upon this foundation. The Ash'arites view human creation as deterministic. According to them, if God creates someone for Paradise, they will inevitably enter Paradise, and their damnation is impossible. Similarly, a person created for Hell is compelled to commit sins and will never enter Paradise. By choosing the meaning of "goal," Fakhr Razi understood the verse to refer to those whose creation is intended for Hell, and their salvation is impossible. In interpreting this verse, he also took into account five objections raised by the Mu'tazilites. Among these, the most significant objection was the inconsistency of this verse's meaning with other verses in the Quran. Fakhr Razi did not resolve this contradiction but instead referenced two verses that aligned with his own viewpoint. Several other commentators, in agreement with Fakhr Razi, have explained the verse in a similar manner, interpreting the '*lām*' as meaning "goal" (for example, see Tabari, 1991, vol. 9, p. 89; Ibn Abi Hatim, 1998, vol. 5, p. 1621; Samarqandi, 1995, vol. 1, p. 568; Maturidi, 2005, vol. 5, p. 94).

Jawadi Amoli's View on the Meaning of '*lām*' in the Verse

Jawadi Amoli (1392 SH) interpreted the '*lām*' in this verse as meaning "outcome." This choice of meaning is based on the "*Amr Baynal-Amrayn*" (a middle course between two extremes) perspective in the verse. However, since the Mu'tazilites also selected this meaning for '*lām*', he also pointed out the differences between the Shiite and Mu'tazilite viewpoints. Additionally, in light of Allamah Tabatabai's interpretation of this verse, in which he chooses the meaning of "secondary goal" for '*lām*', Jawadi Amoli emphasized the common basis of their views but noted that he considered this interpretation as lacking literary support (vol. 31, pp. 222-246).

The meaning of “outcome” in this context focuses the verse on a part of human life where an individual acts independently and bears the consequences of their actions. This interpretation does not eliminate divine agency from human life, preventing a belief like that of the Mu'tazilites. At the same time, it does not extend divine agency to the extent that it leads to the determinism of the Ash'arites. Therefore, by selecting this meaning, a suitable foundation for the application of the “*Amr Baynal-Amrayn*” concept is provided in the verse.

Conclusion

In the interpretation of verse 179 of the al-A'raaf Chapter, Fakhr Razi chose the meaning of “goal” for the '*lām*', a choice that has led to numerous issues. Jawadi Amoli, on the other hand, interpreted the '*lām*' as meaning “outcome.” In the continuation of his interpretation, he discusses the historical background of the disagreement in determining the meaning of '*lām*' in this verse and justifies the meaning of “outcome” based on the exegesis of the “Quran through the Quran” method. Furthermore, in other verses on the same subject, he explained the Twelver Shiite approach in a way that did not create any conflict with this interpretation. This interpretation, with the points outlined, is superior to the “secondary goal” meaning suggested by Allamah Tabatabai because it can be scientifically proven independent of the theological perspective of the Shiites. Additionally, the commonality between Jawadi Amoli and the Mu'tazilites in selecting the meaning of “outcome” does not lead him to adopt a delegative (*tafwīdhī*) approach.

References

- Fakhr Razi, M. (1999). *Tafsir al-Kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. (A. M. Tayyib, Ed.). Maktabat Nizar Mustafa Tabar. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2000). *Tafsir Tasnim*, vol. 1. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2013). *Tafsir Tasnim*, vol. 31. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2016). *Tafsir Tasnim*, vol. 35. Esra Publications. [In Persian].
- Maturidi, M. (2005). *Ta'wilat Ahl al-Sunnah*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma Bahrul 'Ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Seydi, M., Mansouri, E. & Bayat, M. (2015). Comparative Study of the Problem of Absolute Determination in Fakhr Razi's Tafsir al-Kabir (the Large Commentary) and Allamah Tabatabai's Tafsir al-Mizan (the Criterion Commentary). *Comparative*

Interpretation Research, 1(1), 75-94. <https://doi.org/10.22091/ptt.2015.532> [In Persian].

Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].

Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

وجوه اعرابی و ترکیبی آیات قرآن بر معنای آنان تأثیر می‌گذارد. گاهی اختلافات معنایی موجب برداشت‌های کلامی متفاوت از آیه می‌شود. گاهی نیز اعتقادات مفسر در انتخاب یکی از وجوه معنایی و ترکیبی اثر می‌گذارد. وجه انتخاب‌شده در گرو استدلال ادبی بر آن ماست. بنابراین ترکیب‌های متعدد و مجاز ادبی در یک متن موجب می‌شود تا پیش‌فرض‌های مختلف اعتقادی در فهم آن متن دخالت داده شود. تبیین دیدگاه قرآنی در مورد «هدف خلقت» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف و بسته به معنای «لام» در عبارت «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» است، زیرا معنای «لام»، نحوه تعیین هدف الهی برای خلقت انسان را تبیین می‌نماید (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱، ص ۲۲۲)، به‌طوری که مفسران مدارس اعتقادی اسلامی، با برگزیدن یکی از معانی محتمل «لام»، مفهوم آیه را در راستای تأیید اعتقاد خویش جهت‌دهی می‌کنند.

در مطالعه حاضر سعی خواهد شد در مورد معنای «لام» موجود در این آیه دیدگاه فخر رازی و آیت‌الله جوادی آملی طرح و مقایسه شود. فخر رازی در تفسیر مفاتیح الغیب دیدگاه کلامی اشاعره را مدنظر قرار داده و آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم و مجموعه تفسیر موضوعی به انطباق دیدگاه امامیه بر مفهوم این آیه پرداخته. بالله‌تعالی، همراه تبیین دیدگاه این دو مفسر، به توضیح رویکرد معتزله و علامه طباطبایی نیز اشاره خواهد شد. معیار نقد این دو تفسیر انطباق و هماهنگی مفهوم این آیه با سایر آیات مرتبط با هدف خلقت انسان است. اهمیت و ضرورت این مسئله در دستیابی به تفسیر غیرجانبدارانه از آیه و برداشت کلامی صحیح است.

پیشینه پژوهش

در بررسی معنای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف با رویکرد ادبی-کلامی تاکنون کتب و مقالات متعددی نوشته شده است. آسه (۱۳۹۲) در نقش علم نحو در تفسیر قرآن کریم یکی از عوامل اختلاف مفسران را گرایش فقهی دانسته است. در مطالعه حاضر، ضمن استفاده از این اثر، سعی شده تا از منظر علم کلام به آیه توجه شود. صیدی و همکاران (۱۳۹۴) در «بررسی تطبیقی مسأله جبر در تفسیر کبیر فخر رازی و تفسیر المیزان علامه طباطبایی» دیدگاه فخر رازی در ملل تفاسیر آیات مرتبط با جبر را ذیل سه دسته آیات خالقیت الهی، جاعلیت الهی و جبرئلا و لا ایلان و کفر تلا لا لاله‌اند. سیر المیزان به نقد توضیحات فخر رازی در این آیات پرداخته‌اند. افزون بر این موارد به ایراد تعارض این تفسیر فخر رازی در این آیات با سایر آیات قرآن که در مورد اختیار آدمی هستند اشاره مجملی شده است. از این مقاله در تعیین آیات مورد بحث و نحوه انطباق تفاسیر با رویکردهای کلامی استفاده شده است. اما در مطالعه حاضر، در کنار موضوعات مختلف، جنبه ادبی این آیه مورد نظر قرار گرفته است.

روش پژوهش

منشأ اخ تلاف تفسیری فخر رازی و آیت الله جوادی آملی

گرایش اعتقالات

اختلاف داشته باشد؛ از لارو برای دستیابی به ترجمه صحیح این عبارت، ابتدا گرایش کلامی دو مفسر توضیح داده می‌شود و سپس به اثبات تأثیر این منشأ در اختلاف میان آن‌ها در تفسیر آیه ۱۷۹ سورة اعراف پرداخت. خواهد شد تفاوت مفسران در توضیح این آیه قابل بازگشت به سه مذهب کلامی اشاعره، معتزله و امامیه است، زیرا هر یک از آن‌ها، متناسب با گرایش کلامی خود در بحث جبر و اختیار و ادلف خلقت، این آیه را تفسیر کرده‌اند (لا، لا، لا، لا، لا، لا، لا، لا، ص ۳۶؛ لام، ای، ۴۰۷ لا، لا، ۲، ص ۱۷۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۵، ص ۴۰۸). ایشان سعی کرده‌اند تا با استفاده از ظرفیت ادبی آیه، بویژه معنای «لام»، دیدگاه کلامی خود را بر آیه تحمیل کنند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱، ص ۲۲۲). این در حالی است که قواعد ادبیا عرب برای فهم کلام فصیح ادبی و پیشگیری از خطا در سخن وضع شده است (بهاءالدین عاملی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۵۶۹؛ مدنی، بی‌تا، ص ۴۴؛ تقطازانی، ۱۳۹۸، ص ۲۶) و رعایت

غیرجانب‌دارانه این قواعد از سوی ادب‌دانان و مفسران با هر گرایش اعتقادی لا مذهبی ضرورت دارد. مفسر می‌بایست مقصود صحیح قرآن را درک نموده، نه این‌که بر پایه کلیشه‌های اعتقادی حاکم بر ذهن خود، برداشت موافق با مذهب خویش را بر قرآن تحمیل کند و متن آن را جانب‌دارانه درک نماید. یکی از مناسب‌ترین راحل‌ها در این زمینه انطباق برداشت به‌دست‌آمده از یک آیه بر سایر آیات قرآن است. در صورت موافقت دیدگاه با تمامی آیات هم‌موضوع، صحت آن دیدگاه اثبات می‌گردد.

دیدگاه فخر رازی درباره آیه ۱۷۹ سوره اعراف و نقد آن

دیدگاه فخر رازی درباره آیه ۱۷۹ سوره اعراف

فخر رازی (۱۴۲۰ ق) ابتدا به انتخاب معنای غایت برای «لام» پرداخته و سپس، مبتنی بر مفهوم به‌دست‌آمده از آیه، دیدگاه کلامی اشاعره را بر این آیه منطبق ساخته است. لاسا لا این انطباق، میان قرآن و دیدگاه کلامی اشاعره جبر در هدف خلقت و نظریه خلق اعمال با این آیه اثبات می‌شود (ج ۱۵، ص ۴۰۸). وی در ادامه تفسیر خود اشکالات احتمالی معتزله بر تفسیر خویش را مطرح نموده و به برخی از آن‌ها پاسخ داده است.

متکلمان اشعری در مورد افعال انسان معتقد به جبر هستند (تفتازانی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۲۲۵) و می‌کوشند برای اثبات دیدگاه مذهب کلامی خود، از کتاب و سنت دلیل آورند. از همین رو، انتخاب معنای «غایت» برای لام در این آیه به عنوان یکی از دلایل اشاعره در مورد جبر مورد استناد قرار گرفته است، زیرا معنای «غایت» به روشن ساختن هدف فاعل از انجام لامل و نتیجه آن اشاره د.

انتخاب این معنا در ترجمه آیه مورد بحث تأثیر می‌گذارد و ترجمه آن این‌گونه می‌شود: «قطعاً بسیاری از جن و انس را برای جهنم . . . ییم» (آیتی، ۱۳۷۴، ص ۱۴۲؛ پاینده، ۱۳۵۷، ص ۱۴۲؛ الهی قمشه، ۱۳۸۰، ص ۱۷۴؛ انصاریان، ۱۳۸۳، ص ۱۷۴؛ پورجوادی، ۱۴۱۴ ق، ص ۱۷۳). این مفهوم در تفسیر نیز اثر گذاشته، به‌طوری . از آن، خلقت جبری بسیاری از جن و انس و جن برای جهنم و بی‌اختیاری آنان در تغییر این سرنوشت برداشت خواهد شد (برای نمونه، نک طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۹، ص ۸۹؛ ابن ابی‌حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۵، ص ۱۶۲۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ ج، ق ۱، ص ۵۶۸؛ مائری، ۱۴۲۶ ج، ق ۵، ص ۹۴؛ ابن‌دامه، بی‌تا، ص ۲۳۷). معنای «غایت» در «لام» به هدف حقیقی فاعل از انجام فعل اشاره می‌نماید که در این صورت، هدف خلایقی خداوند از خلقت بسیاری از جن و انس لاهنمی بودن ایشان خواهد بود و خداوند آنان را به همین هدف و سرانجام آفریده است (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۵، ص ۴۰۸). فخر رازی (۱۴۲۰ ق)، برای اثبات معنای «یت» . . «لالا» و لالای لا، لالابالا لا. لا جبر لالالا لا لالا، لالا لا لالا لا لالا لا کرلا است:

^۱ نظریه‌ای که از سوی فخر رازی مطرح گشته و فحوای آن عدم ترجیح فعل یا عدم فعل و لزوم وجود راجح خارجی بر ا. یکی از طرفین است. برای اطلاع بیشتر در این باره نک ارشد ر یاحی (۱۳۹۰) و تقی‌زاده و دیپهلوان (۱۳۹۰).

از آن «افعال جهنم‌ساز» است. به همین جهت، همچون این مورد که برای رفع اشکال ظاهر آیه ترک شده، برای حل و اشکال بل نیز با ترک ظاهر لفظی آیه، تقدیری در نظر گرفته می‌شود.

۴. بر فرض جبری بودن انحراف افراد، مذمت آنان بی‌معنا خواهد بود؛ زیرا، بنابر دیدگاه اشاعره، این افراد مجبور به کار بد بوده‌اند و اعمال ناشایست آنان توسط خدا زمینه‌سازی شده، درحالی‌که در آیاتی ایشان از سوی خداوند مذمت شده‌اند و این مذمت نشانه جبری نبودن انحراف این افراد است.

۵. در صورتی‌که جهنم هدف خلقت انسان باشد، «استدرا»^۱ فایده‌ای نخواهد داشت، زیرا مخلوق از ابتدا برای جهنم آفریده شده است؛ بنابراین در جهنمی شدن او تدریجی وجود ندارد؛ پس معنای غایت برای «لالا» لا لالا ۱۷۸ س لا لا لا لا لا، ۱۸۲ سوللا لا لا لا لا ۴۸ سورة حج در تعارض است، زیرا در این موارد به نقش تدریج در جهنمی شدن انسان اشاره شده (ج ۱، ص ۱۵، لا ۴۰۹).

ی‌زار رخف (۱۴۲۰ ق) سعی کرده به اشکالات معتزله سه پاسخ دهد.
۱. تأویل آیه در جایی قابل اعتناست که حمل آیه بر ظاهر آن امتناع عقلی داشته باشد. به همین جهت تبیین آیه با تأویل نیازمند دلیل است. بنابراین در این عبارت، که دلیلی بر استفاده نکردن از ظاهر آیه وجود ندارد، تأویل آیه عبث خواهد بود.
۲. برداشت از ظاهر این آیه با عرضه شدن به تعداد زیادی از آیات قرآن دارای تناسب خواهد بود. فخر رازی آیه ۱۷۸ و ۱۸۲ س. اعراف را از جمله آیات عرضه شده دانسته است.

۳. برای تبیین این عبارات ضروری است تا قید «ما یرجع الی مصالح الدین» را در بیان تأویل آیه لحاظ نماییم، چراکه کفار مصالح دنیوی خود را با قلب و چشم و گوش ادراک می‌کنند (ج ۱، ص ۴۱۰). اما از ادراک آنچه مرتبط با مصلحت دینی آنهاست محروم‌اند.

در پاسخ‌های فخر رازی به لالاله اشکالاتی دیده می‌شود:
۱. فخر رازی در تقدیر گرفتن در عبارت اول آیه را به دلیل امتناع عقلی نادرست دانسته است. برخلاف این سخن، خدش، در ادامه آیه، تقدیر «ما یرجع الی مصالح الدین» را ضروری دانسته، درحالی‌که این تقدیر دارای امتناع عقلی بوده و با ظاهر ناسازگار است.

^۱ «استدراج» یعنی گرفتاری تدریجی افراد کافر به عذاب (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۳۲).

اللَّهُمَّ اللَّهُ اللَّهُ تَعَالَى اللَّهُ فِي اللَّهِ اللَّهُ اللَّهُ آيَةُ ١٧٩ سورة اعراف

^۱ البته، این قاعده مورد مخالفت فخر رازی (۱۴۱۱ ق) قرار گرفته است (ج ۱، ص ۴۶۸).

علاوه بر این سه اشکال ادبی، براساس مکتب امامیه می‌توان پنج اشکال کلامی نیز بر تفسیر و پاسخ‌های فخر رازی وارد دانست:

۱. خیردهی خداوند از جهنمی بودن برخی افراد مانع اختیار آنان نیست (ملاصدرا، ۱۴۲۰ ق، ص ۲۷۱)، زیرا این‌ها را خداوند بر اساس اعمال و نیت‌های خود در جهنم قرار داده است. با خلقت افراد برای جهنم مفاهیم دینی‌ای را می‌توان به گونه‌ای تفسیر کرد که موجب رشد، ترغیب، خوف و رجاء ایشان شود. آیات متعددی در قرآن به این موضوع اشاره دارد. خداوند می‌خواهد که این افراد را به سوی خداوند هدایت کند، اما به صورتی که با اراده خود آنها صورت می‌گیرد. ... بارت دیگر، برخی از انسان‌ها را به عملکرد خود در دنیا منحرف می‌کند.

۳. در ترجیح کفر و ایمان، نیازی به ترجیح جبری خداوند نیست، بلکه این ترجیح توسط عوامل دیگری صورت می‌گیرد. برخی از این عوامل عبارت‌اند از فطرت، هدایت انبیاء و عدمی بودن شرور (مطهری، ۱۳۹۹، ص ۱۱).

۴. اراده خداوند بر اختیار انسان در حق و باطل تعلق گرفته است. جهنمی یا بهشتی شدن هر فرد نشان از غلبه اراده عبد بر اراده خداوند است، زیرا اراده خداوند بر اراده عبد غلبه دارد. خداوند می‌خواهد که این افراد را به سوی خود هدایت کند، اما به صورتی که با اراده خود آنها صورت می‌گیرد.

۵. فخر رازی (۱۴۲۰ ق) در تفسیر خود «تقدیر» و «جبر» را به یک معنا دانسته است (ج ۱۵، ص ۴۰۸)، در حالی که تقدیر اراده کلی خداوند نسبت به مخلوقات است (مطهری، ۱۳۸۲، ص ۱۱۷) و مترادف دانستن آن با «جبر» درست نیست.

دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی در آیه ۱۷۹ سوره اعراف

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف از دیدگاه امامیه استفاده نموده است. وی ابتدا به توضیح اختلاف مفسران در تعیین معنای «لام» در عبارت «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» پرداخته است. امامیه در بحث جبر و اختیار، معنای «عاقبت» را برای «لام» برگزیده است. وی برای اثبات دیدگاه کلامی خود در کنار استفاده از ادله فلسفی، از سایر آیات هم‌موضوع با آیه ۱۷۹ سوره اعراف نیز استفاده نموده و همچنین در مورد وقوع ادبی معنای «عاقبت» برای «لام»، به آیات و روایاتی اشاره داشته است. در پایان نیز تفاوت‌های دیدگاه معتزله و امامیه در عین وحدت در انتخاب معنای «عاقبت» را متذکر شده است.

ادبا از معنای «عاقبت» به «صیورت» و «اختصاص بغیر الملكية» (استرآبادی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۸۴) و «مأل» تعبیر کرده‌اند (یمنی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۵۶۸؛ ابن هشام، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱۳). وجه تسمیه این معنا به «صیورت» این است که در «قابل» رخدادی واقع شده که فاعلیت فاعل در آن اثری نداشته و بلکه عامل درونی «قابل» باعث ایجاد این پدیده

شده است (دسوقی، ۲۰۰۷، م، ج ۲، ص ۱۸). لالالالالالالالالالالالال «عاقبت» برای این معنا، به‌خاطر تمرکز این معنا از «لام» بر وضعیتی پایانی (سرانجام) «قابل» است، که این وضعیت یا در اثر فاعلیت فاعل ایجاد و یا در پی عوامل درونی قابل محقق شده است.

تأثیر این معنا در ترجمه و تفسیر آیه مورد بحث به توضوح قابل رؤیت است. در این حالت، آیه به صورت «عاقبت بسیاری از جن و انس جهنم است» ترجمه می شود (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۵، ص ۴۰۲؛ ارفع، ۱۳۸۱، ص ۱۷۴؛ ملکی، ۱۳۹۷: ص ۱۷۴). این معنا در تفسیر نیز تأثیر خواهد داشت؛ با این معنا «سوء اختیار» از سوی انسان ها علت جهنمی شدن محسوب می شود. همچ نیز «رحمت دهی الهی» به عنوان قصد اصلی خلقت به حساب می آید. با این دیدگاه، وجود راهنمایان بیرونی (انبیاء) و درونی (فطرت) معنا می یابد (جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۴، ص ۲۱۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۷۱).

متکلمان امامیه لا اهل الاصلاح ولا الادای داشته باشند ولا لالا ولا از مخالفت برخیزد با دیدگاهشان، رویکرد میانه‌ای را در جبر و تفویض در پیش گرفته‌اند (اکرمی، ۱۳۸۶، صص ۱۴۸-۱۷۵) و اراده خداوند ولالالا لا لادللا. لا لا لا لادانده، به این صورت که با استفاده از تعالیم امامان خود در مسئله جبر و اختیار معتقد به «امر بین الامرین» شده‌اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱ م، ج ۶، ص ۳۷۱). از این رو آنها سعی کرده‌اند در این آیه با تعیین معنای «عاقبت» برای لام از مخالفت این آیه با دیگر آیات همچون ۵۶ سوره ذاریات و ۱۱۹ هود جلو گیریه کرده و به اثبات دیدگاه «أمر بین الامرین» از این آیه بپردازند.

در همین راستا جوادی آملی (۱۳۹۲) «لام» را در آیه ۱۷۹ سوره اعراف به معنای «عاقبت» دانسته و در ادامه به تبیین دلایل خود در انتخاب این معنا و رد دیدگاه دیگر پرداخته است. ایشان پس از تبیین سه وجه معنایی «لام» (غایت، عاقبت، غایت تبعی)، به معنای «غایت» پنج اشکال وارد می‌کند.^۱

۱. معنای «غایت» به هدفداری خلقت اشاره دارد، درحالی‌که اشاعره معتقد به بی‌هدفی افعال الهی هستند (ج ۳۱، ص ۲۲۲). به همین دلیل، گزینش این معنا پیش از اینکه با هدف خلقت از منظر امامیه و معتزله تعارض یابد، در درون اعتقادات اشاعری، ایجاد دوگانگی می‌نماید.

۲. بیشتر جهنمیان پس از تحمل عذابشان از جهنم خارج خواهند شد و به‌طور همیشگی در جهنم نخواهند ماند، درحالی‌که با در نظر گرفتن «جهنم» به‌مثابه «غایت خلقت» می‌بایست بیشتر جن و انس در جهنم جاویدان باشد (ذ ۳۱، ص ۲۲۶).

^۱ تمامی این اشکالات بر تفسیر فخلا رازی نیز مطرح می‌گردد.

۳. ادامه آیه تنها در صورت اعتقاد به اختیار انسان قابل فهم خواهد بود؛ زیرا ر. نفهمیدن با قلب، ندیدن با چشم و نشنیدن با گوش، اختیار انسان میان دو طرف مثبت و منفی «تفقه»، «ابصار» و «اسماع» لحاظ شده است، در حالی که معنای «غایت» دیدگاه جبری را اثبات می‌نماید (د ۳۱، ص ۲۳۴).

۴. تقدیر «ما يرجع إلى مصالح الدين» فخر رازی نیز به نوعی در چارچوب «اختیار» معنا می‌شود.

۵. در صورت گرفتن معنای «غایت» برای لام، این آیه با سایر آیات موضوعی «هدف خلقت» در تعارض قرار می‌گیرد (د ۳۱، ص ۲۲۹).
جوادی آملی (۱۳۹۲) پس از بیان اشکالات، معنای «عاقبت» را برای «لام» پذیرفته است و ابتدا به توضیح این معنا پرداخته و سپس برای اثبات آن در ادبیات عرب، آیات و روایاتی را آورده است (ج ۳۱، صص ۲۳۰-۲۳۱)؛ سپس براساس رویکرد فلسفی، «جبر علی» لا در مقابل جبر محض و متوسط در نزد اشاعره قبول می‌نماید (نک ج ۳۱، ص ۲۴۶). همچنین، به راهگشا بودن این معنا از «لام»، در توضیح سایر آیات «هدف خلقت» اشاره کرده است (ج ۳۱، ص ۲۲۹).

جوادی آملی (۱۳۸۳) در بخش «معاد در قرآن» تفسیر موضوعی، سه استناد به آیه دارد. ایشان این آیه را در ذیل نوزدهمین سد بی‌جهنم با عنوان «غفلت‌زدگی» مطرح نموده است. سپس در توضیح . آیه، به «معنای عاقبت» در «لام» اشاره کرده است؛ مثلاً در ترجمه آیه از تعبیر «برای جهنم واگذاریم.» به جای «خلق کنیم» ا. تفاده کرده است. همچنین وی در توضیح آیه جهنمی شدن را نتیجه اطاعت نکردن از ندای فطری دانسته است (ج ۵، ص ۴۰۳). دومین استناد، در بحث «راز آفرینش جهنمیان» صورت پذیرفته است. ایشان در این قسمت به نقل از تفسیر علامه طباطبایی در این آیه بسنده کرده است (ج ۵، ص ۴۵۶). در ادامه مقاله، به تفاوت میان دیدگاه این دو مفسر از سویی و معتزله از سوی دیگر پرداخته خواهد شد.

مقایسه دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی با دیدگاه علامه طباطبایی و معتزله در آیه ۱۷۹ سوره اعراف

هرچند علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی به عنوان دو مفسر معاصر امامیه در بحث جبر و اختیار به «أمر بین الأمرین» معتقد هستند و هر دو روش تف سیری قرآن به قرآن را برگزیده‌اند، اما در تفسیر خود معانی متفاوتی را برای «لام» برگزیده‌اند. طباطبایی (۱۳۹۰ ق) معنای «غایت تبعی» (ج ۸، ص ۳۳۴؛ ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۴۳۷) و جوادی آملی (۱۳۹۲) معنای «عاقبت» را برای «لام» در نظر گرفته‌اند (د ۳۲، ص ۲۲۹).

طباطبایی (۱۳۹۰ ق) برای دچار نشدن به اشکالات معنای «غایت» لالا تأسیس نوع لالا. لالا. لالا. لالا. لالا. لا «غالابلالا» وی با معنای «غایت» نزد فخر رازی متفاوت است، به این معنا که مراد اصلی لامعل جهنم نیست، و از این رو اراده تبعی به آن تعلق گرفته است. برای مثال ایشان به بذرهای بدون مدول در اراده کشاورز و ضا. چوب باقی مانده. ساخت درب در اراده نجار اشاره نموده است. به عبارت دیگر، در انجام فعل، یعنی کار کشاورز و نجار، غرضی وجود دارد که به طور مستقیم ناظر به این ضایعات نیست، بلکه این موارد در انجام پذیري اصل فعل واقع می شوند (ج ۸، ص ۳۳۴). به نظر می رسد ایشان این معنا را از ابن سینا در رفع شبهه شرور استفاده نموده است. ابن سینا (۱۳۷۵) در اواخر نمط هفتم کتاب الاشارات و التنبيهات در تبیین چرایی تعلق اراده الهی به شرور موجود در عالم به مراد بودن بالعرض این نواقص اشاره نموده است (ج ۳، ص ۳۲۰). با این توضیح به نظر می رسد جعل معنای «غایت تبعی» توسط طباطبایی ریشه در بیان فلسفی ابن سینا داشته و تحمیل اعتقاد بر ادبیات محسوب می شود.

البته معنای «غایت تبعی» و «عاقبت» دارای مرجع واحدی هستند و هر دو مفسر در عین توجه به سایر آیات «هدف خلقت» و اعتقاد به «أمر بین الأمرین»، این لأعانی را برگزیده اند. وجه تفاوت در این است که علامه طباطبایی برای اثبات بلااشت ملالار لالایه، معنای لا را تأسلا نموده، اما جوادی آملی از ظرفیت ادبی موجود بهره برده است. بالاین حال، معنای «غایت تبعی» تأسیسی بوده و در مقابل معنای «عاقبت» با دارا بودن پشتوانه ادبی مناسب تر است (استرآبادی، ۱۳۸۴، ج ۴، ص ۲۸۴؛ یمنی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۵۶۸). در ضمن نظر علامه طباطبایی دیدگاهی نادر محس می شود، زیرا در این آیه معنای «عاقبت» توسط بیاری از مفسران امامیه و معتزله مطرح شده است (طوسی، بی تا، ج ۵، ص ۳۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۷۱؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۴، ص ۲۱۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۷۹؛ سیدان، ۱۳۹۲، ص ۱۶)؛ اما معنای «غایت تبعی» صرفاً از سوی علامه طباطبایی مطرح شده است.

نکته دیگر آنکه دیدگاه جوادی آملی و معتزله تنها در انتخاب معنای «عاقبت» دارای اشتراک است. جوادی آملی (۱۳۹۲) در کنار اینکه در منازعه معتزله و فخر رازی، پاسخ های معتزله را پذیرفته است، به نادرستی عقیده «تفویض» نیز اشاره نموده است (ج ۳۱، ص ۲۴۵). همچ نیز در تفسیر آیه ۱۱۹ هود دیدگاه ایشان را از جهت فلسفی ابطال کرده است؛ جوادی آملی (۱۳۹۵) (لالا لالا لالا لالا لالا لالا که استقلال از واجب الوجود برایش ناممکن است (ج ۳۹، ص ۶۰۴) لالا لالا «تفویض» مطلق معتزله مردود خواهد بود. بنابراین، «معنای عاقبت» با تبیین آیت الله جوادی آملی دار الله پشتوانه فلسفی بوده و با سایر آیات قرآن نیز منطبق است.

لالای مع لالا «لالا» لالا ۱۷۹ سورة اعراف و لار مطا لالا

در بخش‌های قبل، دیدگاه تف سیری فخر رازی و جوادی آملی در تفسیر آیه ۱۷۹ سورة اعراف بررسی شد. همچ نیز بلا تأثیر عقاید کلامی در تبیین این آیه با محوریت ترجمه‌ها و تفاسیر پرداخته و وجوه ترجیح هر دیدگاه نیز بیان شد. در این بخش هر دو دیدگاه مقایسه شده و با استفاده از روش تفسیری «قرآن به قرآن» معنای مناسب‌تر و ترجمه و تفسیر مطابق با آن انتخاب خواهد شد.

همان‌گونه که بیان شد، فخر رازی (۱۴۲۰ ق) براساس رویکرد «اشاعره» معنای «غایت» را برای «لالا» برگزیده است. وی این آیه را بلامتابه دلیلی برای اعتقاد به جبر در افعال انسانی گرفته است. همچ نیز وی در سایر آیات هم‌موضوع با هدف خلقت نیز به توجیه مبنای اشعری خود پرداخته است (ج ۱۵، ص ۴۰۸). وی در حل تعارض این معنای جبری با سایر آیات دال بر اختیار از روش‌هایی همچون تقدیر بهره برده است، درحالی‌که عدم تقدیر و عمل طبق ظاهر آیه را یکی از وجوه قوت تفسیر خود در این آیه بیان می‌نمود (ج ۱۵، ص ۴۱۰). اشکال دیگر اینکه فخر رازی در پاسخ به نقد اول معتزله مبنی بر هم‌راستا نبودن تفسیر جبری از آیه مورد بحث با سایر آیات اختیاری قرآن، جواب نقضی داده است. به عبارت دیگر، وی در مقام پاسخ، دو آیه دیگر که مفهومی جبری دارند را مطرح کرده است (ج ۱۵، ص ۴۱۰) و آیات ذکر شده در نقد معتزله را، که دال بر اختیار بودند، حل نکرده است. به همین دلیل، دیدگاه فخر رازی در این آیه با بخشی از آیات هم‌موضوع که مفهومی جبری از هدف خلقت را بازتاب می‌دهند موافقت دارد، ولی با تمامی آیات هم‌موضوع تناسب ندارد. همچ نیز در مواضعی برخلاف قاعده فلسفی سنجیت و عدمی بودن شرور، به تفسیر پرداخته، درحالی‌که این قواعد دارای کلیت و پذیرش عقلانی هستند و مخالفت با آنها به‌مثابه مخالفت با واقع تلقی می‌شود.

در مقابل، جوادی آملی (۱۳۹۲) براساس رویکرد امامیه معنای «عاقبت» را برای «لام» برگزیده و این آیه را در کنار تمامی آیات موضوعی «هدف خلقت» تفسیر کرده است. علاوه بر این، با توجه به پیشینه بحث در مورد معنای «لام» در این آیه، به تبیین تمامی احتمالات مطرح شده و نقد آنها پرداخته است (ج ۳۱، ص ۲۲۲). همچنین در عین اتحاد معنایی این تفسیر از آیه با رویکرد معتزله، وجوه تفاوت دیدگاه کلامی خود را در آیاتی همچون ۱۱۹ سورة هود یادآور شده است (ج ۳۱، ص ۲۴۶). بنابراین آیت‌الله جوادی آملی در کنار توجه به مبنای کلامی امامیه، از روش‌های علمی برای اثبات این معنا بهره برده و در اثبات این معنا برای آیه، صرفاً به رویکرد کلامی خود بسنده ننموده است.

به بیان دیگر روش تف سیری قرآن به قرآن در این آیه با سایر آیات هم‌موضوع صورت می‌پذیرد. این آیات عبارت‌اند از: آیه ۷ و ۱۰۵ و ۱۱۹ سورة هود، ۳۰ روم، ۱۷۸-۱۷۹ و ۱۸۲

اعراف، ۹۹ یونس، ۱۰ ابراهیم، ۱۱۵ مؤمنون، ۵۰ فرقان، ۷ شوری، ۵۶ ذاریات، ۵۰ طه، ۱۷ محمد، ۹ حدید، ۱۲ طلاق، ۲ ملک، ۳۶ قیامت و ۷-۱۰ شمس. این روش براساس روش علمی به برداشت از متن قرآن می‌پردازد، به‌گونه‌ای که تفسیر ارائه‌شده تحت‌تأثیر رویکردهای کلامی نباشد و براساس استخراج روح کلی قرآن در آن موضوع باشد (صدر، ۱۳۹۸، ص ۸۷). بر این اساس، در این روش به جای آنکه فهم علمی بر برداشت از قرآن و آیات تحکم کند و معیار درستی عقیده قرارگیرند، اولویت با تمسک به ظاهر آیات است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱، صص ۱۲-۱۳). بنابراین، استفاده از این روش در کنار جلو گیری از تفسیر جانب‌دارانه، به جامعیت تفسیر نیز می‌افزاید.

در مقایسه میان دو تفسیر مطرح‌شده از آیه، دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی به پنج دلیل صحیح است.

۱. ایشان با روش تفسیری قرآن به قرآن، آیه را تفسیر نموده‌اند و این امر موجب شده در سایر آیات هم‌موضوع، تعارض تفسیری پیش نیاید، درحالی‌که این تعارض در تفسیر فخر رازی در مورد آیات مورد تمسک معتزله به قوت خود باقی است.
۲. معنای «عاقبت» با ادامه آیه ۱۷۹ سوره اعراف و سیاق آیه (۱۷۸-۱۸۲ سوره اعراف) سازگاری دارد؛ درحالی‌که در معنای «غایت» نیاز به تقدیر در ادامه آیه هست.
۳. این تفسیر با قواعد فلسفی سنخیت و عدمی‌بودن شرور تناسب دارد، اما تفسیر فخر رازی با این قواعد در تعارض است.
۴. در تفسیر جوادی آملی با لحاظ روش قرآن با قرآن، از دخالت رویکرد کلامی در تفسیر و ارائه جانب‌دارانه آن جلو گیری شده است، درحالی‌که فخر رازی در سرتاسر تفسیر خویش درصدد تحکیم دیدگاه اشاعره بر مفهوم آیه است.
۵. با فرض دخالت رویکرد «أمر بین الأمرین» در تفسیر آیه، این دیدگاه کلامی منحصر به امامیه نیست و از میان اشاعره نیز قائلینی دارد (اصفهانی، ۲۰۱۲، م، ج ۱، ص ۱۴۰؛ سبحانی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۱۱).

نتیجه‌گیری

در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف، فخر رازی معنای «غایت» را برای «لام» انتخاب کرده و این معنا موجب پدید آمدن اشکالات متعددی شده است؛ از جمله آنها می‌توان به وجود سایر آیات هدف خلقت، که مخالف این تفسیر است، تعارض ادامه آیه با این معنا، در تقدیر گرفتن‌های متعدد در آیات معارض با تفسیر و بی‌پاسخ ماندن برخی از اشکالات معتزله و اشکالات قابل طرح از سوی امامیه اشاره کرد. جوادی آملی «لام» را به معنای «عاقبت» دانسته است. وی در ادامه تفسیر خود به بیان پیشینه اختلاف در تعیین معنای «لام» در این آیه و اثبات معنای «عاقبت» براساس روش

«قرآن به قرآن» پرداخت. همچنین در سایر آیات هم‌موضوع، رویکرد امامیه را به گونه‌ای توضیح داد که با این تفسیر اختلافی پدید نیامورد. این احتمال، با وجوه بیان شده، بر معنای «غایت تبعی» که توسط علامه طباطبایی نیز مطرح شده بود، برتری دارد، زیرا فارغ از رویکرد کلامی امامیه، با روش‌های علمی قابل اثبات خواهد بود. همچنین وجه اشتراک جوادی آملی و معتزله در گزینش معنای «عاقبت»، باعث اعتقاد وی به رویکرد تفویضی نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- آسه، جواد. (۱۳۹۲). *نقش علم نحو در تفسیر قرآن کریم*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- آیة، ی‌بدالمحمد. (۱۳۷۴). *ترجمه قرآن*، سروش.
- ابن ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق)، *تفسیر القرآن العظیم* (اسعد محمد طیب، م‌مقد). مکتبه نزار مصطفی تبار.
- ابن‌سینا، حسین بن علی‌الله (۱۳۷۵). *الاشارات و التنبيهات*. نشر البلاغة.
- ابن‌هشام، عبد الله بن یوسف. (بی‌تا). *مغنی اللیب عن الکتب الأاریب*. کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- ارشاد ریاء، ی‌لی. (۱۳۹۰). نقد و بررسی نظریه «خلق اعمال» فخر رازی و تاثیر آن در فهم او از آیات قرآن. *فلسفه و کلام اسلامی*. ۴۴ (۱)، ۲۸-۱۱.
- ارفع، کاظم. (۱۳۸۱). *ترجمه قرآن*. فیض کاشانی.
- استرآبادی، محمد بن حسن. (۱۳۸۴). *شرح کافیة بن حاجب*. دارالکتب العلمیة.
- اشعری، علی بن اسمعیل‌عا. (بی‌تا). *اللمع فی الرد اهل الزيغ و البدع*. المکتبه الأزهريه للتراث.
- اصفهانی، محمود بن عبدالرحمن. (۲۰۱۲ م). *تسديد القواعد فی شرح تجرید العقائد*. دار الضیاء.
- اکرمی، ایوب. (۱۳۸۶). «أمر بین الأمرین» در ترازوی براهین عقلی و آیات قرآن (قسمت دوم). *پژوهش‌های قرآنی*. ۱۳ (۴۹)، ۱۷۵-۱۴۸.
- انصاریان، حنیس. (۱۳۸۳). *ترجمه قرآن*. اسوه.
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۵۷). *ترجمه قرآن*. جاویدان.
- پورجوادی، کاظم. (۱۴۱۴ ق). *ترجمه قرآن*. بنیاد دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۳۹۸). *المطول فی شرح تلخیص المفتاح*. هجرت.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۴۰۹ ق). *شرح المقاصد*. الشریف الرضی.

تقی‌زاده، حسن؛ و دهپهلوان، اکرم. (۱۳۹۰). بررسی دیدگاه‌های سه مفسر در مسئله‌ی خلق اعمال (زمخشری، طبرسی، فخر رازی). *مطالعات اسلامی: علوم قرآن و حدیث*. ۴۳ (۲)،

۱۳۷-۱۶۶. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v43i2.14534>

جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). *احکام القرآن* (محمد صادق قمحاوی، م ققد). دار احیاء التراث العربی.

جوادی آملی، علی‌الله (۱۳۷۹). *تفسیر تسنیم* (ج ۱). مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، علی‌الله (۱۳۸۳). *معاد در قرآن* (ج ۵). مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، علی‌الله (۱۳۹۲). *تفسیر تسنیم* (ج ۳۱). مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، علی‌الله (۱۳۹۵). *تفسیر تسنیم* (ج ۳۵). مرکز نشر اسراء.

حسن، عباس. (۱۳۶۷). *النحو الوافی مع ربطه بالأسالیب الرفیعة و الحیة المتجددة اللغویة*. ناصر خسرو.

زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل* (حسین احمد، م ققد). دار الکتب العربی.

سبحانی، جعفر. (۱۳۷۸). *فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی*. مؤسسه امام صادق (ق).

سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). *تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم*. دار الفکر.

سیدان، سید جعفر. (۱۳۹۲). *نظریه تفکیک یا روش فقها و علماء امامیه در فهم معارف حقّه* (علی ملکی میانجی، م ققد). پارسیران.

صدر، سید محمدبرقا. (۱۳۹۸). *علوم قن آر*. مؤسسه پژوهشی شهید ردد (ره).

صدیدی، محمود؛ منصوری، احسان؛ و بیات، مرتضی. (۱۳۹۴). *بررسی تطبیقی مسأله جبر در تفسیر کبیر فخر رازی و تفسیر المیزان علامه طباطبائی*. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی.

۱ (۱)، ۷۵-۹۴. <https://doi.org/10.22091/ptt.2015.532>

طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان* (محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. ناصر خسرو.

طمد، ی‌ربمد بن ریرج. (۱۴۱۲ ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. دار المعرفة.

مد، ی‌سوطمد بن ن‌سد. (۱۳۵۷). *شرح الإشارات و التنبیهاة*. نشر بلاغت.

طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). *التبیان فی تفسیر القرآن* (احمد حبیب عامل، م حقه). دار احیاء التراث العربی.

عاملی، بهاء‌الزید. (۱۳۹۱). *الفوائد الصمدیة*. نهاوندی.

فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر الكبير «مفاتیح الغیب». دار إحياء التراث العربی. ماتریدمد، ی‌مد بن محمد. (۱۴۲۶ ق) بت‌أویلات أهل السنة. دار الکتب العلمیة. مدنی، سید علی‌خنا. (بی‌ت). الحقائق النندیة فی شرح الفوائد الصمدیة. ذوی القربی. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). عدل الهی. صدرا. مطهری، مرتضی. (۱۳۹۹). فطری بودن دین. صدرا. مظمد، رفمداضر. (۱۳۸۵). اصول الفقه (عباسعلی زارعی سبزواری، م‌حقق). بوستان کتاب. معرفت، محمدادی. (۱۴۲۲ ق). التمهید فی علوم القرآن. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. مکارم شیرازی، رصانه. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیة. ملاصدرمد، امد بن ابراهیم. (۱۴۲۰ ق). مجموعه رسائل فلسفی (حامد ناجی اصفهانی، م‌حقق). انتشارات حکمت. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱ م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. دار إحياء التراث العربی. ملء، ی‌کلی. (۱۳۹۷). ترجمه تفسیری و پیام‌رسان برای جوانان و نوجوانان. نقش ایران. موحدی، عبدالعلی. (۱۳۸۸). الهت تطبیقی. انتشارات رادنگار. الهی قمشه‌ای، مهی‌د. (۱۳۸۰). ترجمه قرآن. فاطمه الزهراء. یمنی، ابن‌حیدرة. (۱۴۰۴ ق). کشف المشکل فی النحو. مطبعة الإرشاد.

References

- Akrami, A. (2007). "Principle of middle position" in the scale of rational arguments and the verses of the Quran (part two). *Qur'anic Researches*, 13(49-50), 148-175. [In Persian].
- Ameli, B. (2012). *Al-Fawa'id al-samadiyyah*. Nahavandi. [In Arabic].
- Ansarian, H. (2004). *Tarjume-yi Qur'an*. Uswah. [In Persian].
- Arfa, K. (2002). *Tarjume-yi Qur'an*. Fayd Kashani. [In Persian].
- Arshad Riahi, A. (2011). A Critique of Fakhr al-Din al-Razi's theory of "creation of acts" and its influence on his understanding of Quranic verses. *Philosophy and Kalam*, 44(1), 11-28. [In Persian].
- Aseh, J. (2013). *Naqsh-i 'ilm-i nahw dar tafsir-i Qur'an-i Karim*. Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Arabic].
- Ashari, A. (n.d.). *Al-Luma' fi al-rad ahl al-zigh wa al-bada'*. Al-Maktabat al-Zahariyyah li-l Turath. [In Arabic].
- Astarabadi, M. (2005). *Sharh-i kafiyyat b. Hajib*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Avicenna (Ibn Sina). (1996). *Al-Isharat wa al-tanbihat*. Nashr al-Balaghah. [In Arabic].
- Ayati, A. M. (1995). *Tarjume-yi Qur'an*. Suroush. [In Persian].
- Elahi Qomsheie, M. (2001). *Tarjume-yi Qur'an*. Fatimat al-Zahra (A.S.). [In Persian].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Tafsir al-Kabir (Mafatih al-ghayb)*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Hasan, A. (1988). *Al-Nahw al-wafi ma'a rabita bi-l asalib al-rafi'ah wa al-hayat al-mutajaddidah al-lughwiyyah*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. R. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. (A. M. Tayyib, Ed.). Maktabat Nizar Mustafa Tabar. [In Arabic].
- Ibn Hashim, A. (n.d.). *Mughni al-labib 'an al-kutub al-a'arib*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Isfahani, M. (2012). *Tasdid al-qawa'id fi sharh tajrid al-'aqa'id*. Dar al-Diya. [In Arabic].
- Jassas, A. (1985). *Ahkam al-Qur'an*. (M. S. Qamhawi, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (2000). *Tafsir Tasnim, vol. 1*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2004). *Ma'ad dar Qur'an*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2013). *Tafsir Tasnim, vol. 31*. Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2016). *Tafsir Tasnim, vol. 35*. Esra Publications. [In Persian].

- Madani, A. (n.d.). *Al-Hada'iq al-nadiyyah fi sharh al-fawa'id al-samadiyyah*. Dhawi-l Qurba. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-i namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Maliki, A. (2018). *Tarjume-yi tafsiri va payam rasan baraye javanan va nojavanan*. Naqsh-i Iran. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2001). *Al-Tamhid fi 'ulum al-Qur'an*. Daftar-i Intisharat-i Islami affiliated to Jamiat Modarresin Hawza-yi Ilmiyya-yi Qom. [In Arabic].
- Maturidi, M. (2005). *Ta'wilat Ahl al-Sunnah*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Motahhari, M. (2003). *'Adl-i ilahi*. Sadra. [In Persian].
- Motahhari, M. (2020). *Fitri budan-i din*. Sadra. [In Persian].
- Muwahhidi, A. A. (2009). *Imamat-i tatbiqi*. Radnegar Publications. [In Persian].
- Muzaffar, M. R. (2006). *Usul al-fiqh*. (A. A. Zareie Sabzvari, Ed.). Bustan-i Kitab. [In Arabic].
- Naqizada, H. and Dehpahlavan, A. (2012). Examination of three interpreters' viewpoints on the issue of creation of actions (Zamakhshari, Tabarsi, Fakhr Razi). *Quran and Hadith Studies*, 43(2). <https://doi.org/10.22067/naqhs.v43i2.14534>. [In Persian].
- Payandeh, A. Q. (1978). *Tarjume-yi Qur'an*. Javidan. [In Persian].
- Pourjavadi, K. (1993). *Tarjume-yi Qur'an*. The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Sadr, M. B. (2019). *'Ulum Qur'an*. Muassasa-yi Pazhouhesh-i Shahid Sadr. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir al-Samarqandi al-musamma Bahrul 'Ulum*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Seydan, J. (2013). *Nazariye-yi tafkik ya ravish-i fuqaha wa 'ulama'-i Imammiyyah dar fahm-i ma'aref-i haqqeh*. (A. Maleki Miyanji, Ed.). Parsiran. [In Persian].
- Seydi, M., Mansouri, E. & Bayat, M. (2015). Comparative Study of the Problem of Absolute Determination in Fakhr Razi's Tafsir al-Kabir (the Large Commentary) and Allamah Tabataba'i's Tafsir al-Mizan (the Criterion Commentary). *Comparative Interpretation Research*, 1(1), 75-94. doi: 10.22091/ptt.2015.532. [In Persian].
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (1981). *Al-Hikmat al-muta'aliyah fi al-asfar al-'aqliyat al-arba'a*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (1999). *Majmu'a rasa'il falsafi*. (M. Naji Isfahani, Ed.). Hekmat Publications. [In Arabic].
- Sobhani, J. (1999). *Farhang-i 'aqa'id wa madhahib-i Islami*. Muassasa-yi Imam Sadiq (A.S.). [In Persian].

- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1998). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Naser Khosro. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tarjume-yi tafsir al-mizan*. (M. B. Musavi Hamedani, Trans.). Daftar-i Intisharat-i Islami, affiliated to Jamiat Modarresin Hawza-yi Ilmiya-yi Qom. [In Persian].
- Taftazani, M. (1988). *Sharh al-maqasid*. Al-Sharif al-Radi. [In Arabic].
- Taftazani, M. (2019). *Al-Mutawwal fi sharh talkhis al-miftah*. Hejrat. [In Arabic].
- Tusi, M. (1978). *Sharh al-isharat wa al-tanbihat*. Balaghah Publications. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. (A. H. Amil, Ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Yemeni, I. H. (1984). *Kashf al-mushkil fi al-nahw*. Matbaat al-Irshad. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. (H. Ahmad, Ed.). Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].

